

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइ

भगिन्द्रराज ढकाल

parasdhakal101@gmail.com

लेखसार

कुनै पनि व्यक्ति विभिन्न कारणले एक भाषा जानिसकेपछि अर्को भाषा सिक्न अग्रसर हुन्छ भने त्यो उसले दोस्रो भाषाका रूपमा सिकिरहेको हुन्छ। त्यही सिक्ने क्रममा केही अवसर र केही चुनौतिहरू आउने गर्दछन्। भाषा सिक्ने क्रममा शिक्षक र विद्यार्थीको दृष्टिकोण, व्यक्तिगत र सामूहिक समस्या तथा अप्ठ्याराहरू पर्न जान सक्छन्। यस लेखको उद्देश्य दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्ने क्रममा विद्यार्थीहरूलाई पर्ने सहजता तथा जटिलताको अध्ययन गर्नु, शिक्षकले शिक्षणका क्रममा गर्ने व्यावहार तथा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्नुपर्ने कारणका बारेमा खुलाउनु हो। यसैको आधारमा रही दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइको अध्ययन विश्लेषण र सैद्धान्तिक रूपरेखाको चर्चा गरिएको छ।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण गर्दा सामाजिक तथा सांस्कृतिक वातावरण अनुसार गराउनु उपयुक्त देखिन्छ। खासगरी दोस्रो भाषाको प्रयोगकर्ताका रूपमा उनीहरूको सामाजिक भूमिकाको निर्वाहलाई प्रभावकारी बनाउन दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणलाई व्यवस्थित गर्नु आवश्यक छ।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइका सन्दर्भमा केही अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइए तापनि दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्न आउने विद्यार्थी आफैँले कस्तो अनुभव गरिरहेका छन् ? मातृभाषाले के कस्तो सहयोग पुऱ्याएको छ ? किन विद्यार्थीहरू आफ्नो मातृभाषा नपढी दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्न लालायित छन् ? र दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले के कस्तो अनुभव गरिरहेका हुन्छन् भन्ने कुराको अध्ययन हालसम्म हुन सकिरहेको देखिँदैन। यस अध्ययनमा उक्त विषयवस्तुका बारेमा चर्चा गरिएको छ।

मुख्य शब्दावली : सिकाइ, भाषा, भाषिक कठिनाइ, अध्ययन दृष्टिकोण।

विषय प्रवेश

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली अध्ययनका निम्ति भाषालाई केलाएर अध्ययन गर्दा भाषा प्रतिकात्मक र व्यवस्थित (कथकदयिष्ठि बलम कथकतभबतष्ठअ० हुन्छ। विचार र अनुभवको आदानप्रदान र विकासको प्रमुख माध्यम भाषा हो। कुनै पनि भाषा सिकिसकेपछि र त्यसमा बानी परिसकेपछि अर्को भाषा सिक्नुलाई दोस्रो भाषा सिकाइ भनिन्छ। पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाको

बनोटमा त्यति भिन्नता नभए पनि एउटा बानीलाई अर्को बानीमा ढाल्नुपर्दा दाहिने हातले लेख्ने बानी परेकालाई देब्रे हातले लेख्दा दाहिने हात र देब्रे हातले लेख्ने बानी परेकालाई दाहिने हातले लेख्दा अप्ठ्यारो महसुस भएर देब्रे हात सकसकाए जस्तै पहिलो भाषाको बानी सकसकाउँछ र कुनै न कुनै रूपमा नयाँ बानी भल्किन आउँछ(शर्मा र पौडेल, २०६७, पृ.५)।

मलाई दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली सिकाइको अध्ययन गर्नका लागि मेरो स्कुले विद्यार्थी जीवनले

उत्प्रेरित गर्‍यो । मैले अध्ययन गरेको हाइस्कूलमा म कक्षा ६ मा पढ्दै गर्दा अन्य प्राथमिक विद्यालयबाट कक्षा ५ पास गरेका विद्यार्थीहरू त्यहाँ कक्षा ६ मा पढ्न आएका थिए । उनीहरूमध्ये केही विद्यार्थी नेपाली भन्दा मातृभाषामा खुलेर कुरा गर्न रमाउँथे तर त्यहाँ मातृभाषाको पठनपाठनको व्यवस्था थिएन । दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्नैपर्थ्यो । त्यो एउटा बाध्यता तथा अवसर पनि थियो । उनीहरू नेपाली भाषामा भन्नुपर्दा, पढ्नुपर्दा केही असहज महसुस गर्ने, अन्कनाउने, लजाउने गर्थे । सिकाइका क्रममा शिक्षकले विद्यार्थीको मातृभाषा नबुझ्ने र मातृभाषी विद्यार्थी पनि शिक्षकले पढाएको नबुझ्ने भाषाको समस्या देखा पर्‍यो । पहिलो त्रैमासिक परीक्षामा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्ने धेरैजसो विद्यार्थीहरू अनुत्तीर्ण भए । केही समयपछि शिक्षकले पेन्सन पकाएर अवकास लिनुभयो । त्यसपछि अर्को शिक्षक आउनुभयो । उहाँचाहिँ मातृभाषाबारे जान्ने र बुझ्नु हुनुहुँदो रहेछ । उहाँले दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली पढ्न आउने विद्यार्थीहरूलाई छुट्टै समूह बनाएर मातृभाषा र नेपाली भाषाका बिच अनुवाद गराउँदै पढाउनुभयो । अर्को परीक्षाका विद्यार्थीहरूमा उल्लेख्य रूपमा सुधार देखियो र सम्पूर्ण विद्यार्थीहरू उत्तीर्ण भए । त्यसदिनदेखि मेरो मनमा पनि भाषा सिकाइले पार्ने अप्ठ्यारो र सजिलोका बारेमा चसक्क मनमा छोइरहेको थियो । यस अध्ययन गर्नका निम्ति पनि मेरो स्कुले जीवनमा देखेभोगेका मातृभाषाले दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली सिकाइमा पार्ने सहजता, असहजता, शिक्षक विद्यार्थी तथा प्रशासनको दृष्टिकोण आदि कुराले मनैदेखि प्रेरित गरायो ।

त्यस्तै यस किसिमको अध्ययन गर्न अभिप्रेरित गराउने अर्को एउटा प्रसङ्ग भनेको हामी सानो छँदा घर तथा विद्यालयमा लुकिछिपी गुच्चा खेल्थ्यौं । विद्यालयमा त टिफिन वा अन्य समयमा पनि सरहरूका आँखा छलाएर खेल्थ्यौं । अरू काम गर्ने कुरामा नमिले पनि खेल्ने कुरामा सबैजना मिल्थे । एकदिन खेल्ने क्रममा एउटा सुनुवारभाषी विद्यार्थीले

सबै गुच्चा जित्यो । त्यसपछि अरू हार्ने-हार्ने मिलेर उसलाई पिटे । उसले हेडसरलाई भनिदिन्छु भन्यो भन्नेकुरा नेपाली अलिअलि बुझ्ने र भन्न जान्ने साथीले सबैलाई बतायो । त्यही समूहमा एकजना चलाख साथी थियो । उसले आइडिया निकाल्यो । उसले भन्दा पहिला हामी गएर ऊ गुच्चा खेलेर बसिराको छ बोलाउँदा नि पढ्न आएन भन्दिम । उसले बोलेको भाषा सरले बुझ्दैनन् अनि उसैले पिटाइ खान्छ भन्यो र सोहीअनुसार हामीले गर्‍यौं । उसले फेरी पिटाइ खायो । अहिले हामी भेट हुँदा ती कुरा सम्भेर बेस्सरी हाँस्छौं । त्यो कुराले मलाई यस अध्ययनमा भाषाले पारेको समस्या र सहयोगलाई नजिकबाट नियाल्ने अवसर मिल्यो ।

दोस्रो भाषा सिकाइमा पहिलो भाषाका अनुभवले बाधा वा सुविधा सिर्जना गर्दछ । पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाका विशेषता समान छन भने दोस्रो भाषा सिकाइ सरल हुन्छ तर विशेषता असमान छन् भने दोस्रो भाषा सिकाइ जटिल बन्न जान्छ । पहिलो भाषाका भाषिक एकाइहरू दोस्रो भाषामा स्वीकार्य हुन्छन् भने सिकाइ सरल र सहज हुन्छ (ढकाल र खतिवडा, २०६८, पृ.७-८) । फरक फरक मातृभाषिक पृष्ठभूमिबाट नेपाली भाषा सिक्न आएका विद्यार्थीहरूको सिकाइलाई कसरी उपलब्धिमूलक बनाउन सकिन्छ भनेर दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइको अध्ययन गरिएको हो ।

समस्याकथन र उद्देश्य निर्धारण

मैले यस अध्ययनमार्फत विद्यार्थीहरू आफ्नो मातृभाषा नपढी दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्न किन लालायित छन् ? दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली अध्ययन गर्दा मातृभाषाले के कस्तो सहयोग पुऱ्याउँछ ? र दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्न आउने विद्यार्थीहरूप्रति नेपाली भाषा सिकाउने शिक्षकको दृष्टिकोण कस्तो छ ? भन्ने प्रश्नहरूले उब्जाएका समस्यामाथि रहेर अध्ययन गर्नका लागि यो विषय छनोट गरेको छु । यस अध्ययनको उद्देश्य भनेको यिनै प्रश्नहरूले उब्जाएका समस्याहरूको कारण पहिल्याउनु हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइबारेमा विमर्श गरिएको छ। लेख तयारीका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाका माध्यमबाट शीर्षकसँग सम्बन्धित पुस्तक, जर्नल एवं अध्ययन प्रतिवेदनहरूमा प्रकाशित सामग्रीहरूलाई स्रोतको रूपमा उपयोग गरिएको छ। वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ। यस अध्ययनमा फेनोमेनोलोजि ढाँचालाई पनि अंगिकार गरिएको छ। तथ्याङ्कका रूपमा दुईजना विद्यार्थी र दुईजना शिक्षकलाई छानेको छु। छनोटमा परेका विद्यार्थी तथा शिक्षकसँग लिइएको गहिरो अन्तर्वार्तालाई साधनको रूपमा प्रयोग गरेको छु। दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइको अध्ययन गर्न एउटा ढाँचा तथा सैद्धान्तिक रूपरेखाका आवश्यक पर्दछ। त्यही सैद्धान्तिक रूपरेखाको अध्ययन गर्ने क्रममा मैले निम्नानुसार सिद्धान्तलाई आधार बनाएर अधि बढ्ने जमर्को गरेको छु।

सैद्धान्तिक पर्याधार (Theoretical Review)

भिगोत्स्कीको निर्माणवादी सिद्धान्तले मानिसको ज्ञानको क्षमता, साथी छलफल, व्यक्तिको आर्जित ज्ञानको बारेमा विशेष ख्याल राख्छ। मेरो अध्ययनको सीमानुसार साथी छलफललाई विशेष प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने भएकाले उक्त कुरालाई बलियो, तार्किक, युक्तिसंगत बनाउनका लागि भिगोत्स्कीको साथी छलफल बुँदालाई टिपी उक्त सिद्धान्त जोड्ने निक्कै गरिएको छु।

भिगोत्स्कीका अनुसार प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो पारिवारिक वातावरण र संस्कृतिबाट प्रभावित हुन्छ र नयाँ ज्ञान सीप र अनुभवहरू पनि वातावरण र संस्कृतिबाट प्रभावित हुन्छन्। सिकारूले आत्मसात गरेको अन्तर्निहित गुणहरूले उनीहरूको व्यवहार निर्माण र ज्ञानात्मक पक्षको विकास हुन्छ। सिकारूको सिकाइको प्रमुख आधार सामाजिक अन्तरक्रिया र भाषा हो। अन्तरक्रियाबाट सामान्य

ज्ञान प्राप्त गरी अनुभव र मनन गर्दै उच्चस्तरको ज्ञान सीप उपार्जन गर्दछ।

यससँगै दोस्रो भाषा सिकाइलाई फुकोको शक्ति सिद्धान्तले पनि सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ। फुको शक्तिको सूक्ष्म भौतिक विज्ञान माइक्रो फिजिक्स अफ पावरका प्रवक्ता थिए र के सोच्थे भने शक्ति माथि मात्र नभएर तल पनि हुन्छ र सर्वत्र छरिएको हुन्छ। उनले के पनि सम्झाए भने शक्तिले खराबमात्र गर्छ भन्ने ठान्नुहुँदैन असल पनि गर्छ तर कुनै न कुनै किसिमबाट शक्तिको दमनात्मक प्रभाव रहनेमा उनी विश्वस्त थिए (गौतम, पृ. २०६७, २०३)।

फुकोज थ्योरीले विद्यार्थीलाई पावर पनि दिनुपर्छ है भन्ने कुरा गरेको छ। समाजमा कुनैपनि व्यक्ति र क्षमता हेरेर अधि बढ्नका लागि प्रेरित गरेर मात्र हुँदैन, अवसर पनि दिनुपर्छ। यसो गर्न सकियो भने राष्ट्रिय मूलधारमा ल्याउन सकिन्छ।

प्राप्ति र छलफल

भिगोत्स्कीको निर्माणवादी सिद्धान्त र फुकोजको शक्ति सिद्धान्तलाई आधार बनाएर दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइका लागि मैले विभिन्न शिक्षक तथा विद्यार्थीसँग अन्तर्वार्ता तथा अवलोकन गर्ने सिलसिलामा ग्लोबल थिमका रूपमा शिक्षकका समस्याहरू अन्तर्गत भाषा, विधि र सामग्री रहेको छ भने विद्यार्थीका समस्याहरू अन्तर्गत भाषा र विभेद रहेको मेरो अध्ययनले देखाएको छ।

शिक्षक शिक्षणमा सँधैभरी सजिलो तरिकाले मात्र शिक्षण गर्न सक्छ भन्ने छैन र सधैँ सही तरिकाले नै शिक्षण गर्छ भन्ने पनि छैन। विभिन्न कठिनाईहरू आउन सक्छन्। ती कठिनाईहरूमा भाषा, विधि र सामग्रीजन्य कुराहरू पनि पर्न सक्छन्। जसलाई तथ्यांक संकलनबाट प्राप्त ग्लोबल थिमका रूपमा लिइएको छ:

१) **भाषा** : दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाउन पाउँदा गर्व महसुस हुन्छ। समूह-समूह बनाएर मातृभाषा मात्र जान्ने एकातिर र दुबै जान्ने

दुबैतिर राखेर सिकाउँदा सिकाउन सजिलो हुन्छ भन्ने कुरा शिक्षकले बताउनुभयो । त्यहाँ शिक्षक पनि मातृभाषामा केही दख्खल राख्ने किसिमको हुनुहुँदोरहेछ, जसले सिकाउन सहयोग गर्‍यो भने केही शिक्षकचाहिँ मातृभाषा बोल्न र बुझ्न पनि नसक्ने हुनुहुँदो रहेछ । जसले सिकाइमा केही असहजता पैदा गर्‍यो ।

२) **विधि** : मैले अन्तर्वार्ता र अवलोकनका क्रममा शिक्षकको भनाइअनुसार धेरैजसो व्याख्यान विधिमात्र प्रयोग हुनेगरेको थाहा पाएँ । धेरैथरी विद्यार्थी भएकाले दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली अध्ययनरत विद्यार्थीलाई सिकाउँदा शिक्षककेन्द्रित विधिको धेरैमात्रामा प्रयोग हुनेगरेको जानकारी पाइयो । शिक्षकहरूले केही मात्रामा दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली अध्ययनरत विद्यार्थीलाई सिकाउँदा अप्ठ्यारो परेपनि धेरैमात्रामा सहज रूपमा नै सिकाइ अगाडि बढाएको जिकिर गर्नुभयो ।

३) **सामग्री** : सामग्रीको बारेमा कुरा गर्दा र हेर्दा मैले उहाँहरूको अनुभूतिअनुसार आवश्यकताअनुसार श्रव्य, दृश्य, पाठ्य, लेख्य, द्वैभाषिक, बहुभाषिक स्रोत सामग्रीको उपलब्धता कम रहेको पाएँ । “खै,केही सामग्री त छैन अनि कसरी राम्रो पढाउनु” शिक्षकहरूले भन्नुभयो ।

विद्यार्थीहरूले सामाजिक साँस्कृतिक रूपमा सधैंभरी सिकाइमा हामीले सोचेर चाहेअनुरूप सही तरिकाले नै सिक्छन् भन्ने छैन । कुनै बेला उनीहरूलाई अप्ठ्यारो पनि आउन सक्छ । हिँड्ने मान्छे लड्छ भनेभैँ उसलाई सिक्ने बेलामा धेरै समस्या तथा चुनौतिहरू आउन सक्छन् ती कठिनाइहरूमा भाषा, सामाजिक साँस्कृतिक विभेदजन्य कुराहरू पनि पर्न सक्छन् । जसलाई तथ्यांक संकलनबाट प्राप्त ग्लोबल थिमका रूपमा लिइएको छ:

१) **भाषिक कठिनाइ** : दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली सिक्न आउँदा विद्यार्थीलाई भाषाले सुरूमा टाउको दुखाएको जानकारी पाइयो । जुन पछि सामान्यीकरण हुँदै गयो । शिक्षकहरू तथा नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली सिक्ने विद्यार्थीहरूले बोल्दा उल्टै हाँसिदिने, गिल्ला गर्ने, जिस्क्याउने गर्दा सिक्न केही समस्या हुने गरेको गुनासो रहेको जानकारी पाइयो । उदाहरणका लागि म एउटा विद्यालयमा यस सन्दर्भमा अन्तर्वार्ता लिन तथा अवलोकन गर्न जाँदा दुईजना विद्यार्थीसँग कुराकानी गरेको थिएँ । एकजना नेवारी मातृभाषी र अर्कोचाहिँ थारू मातृभाषी थिए । सर हाम्लाई त हाम्रो मातृभाषा बोल्दा मात्र होइन नेपाली बोल्दा नि जिस्क्याउँछन्, हाँस्छन् । नेपाली भाषा बोल्दा नि हाम्रो लवज मातृभाषाकै आउँछ रे ! जस्तो कि अघि भर्खर मात्र मैले थुलो(ठुलो) भनेको सबैले जिस्क्याए । साथीहरूले सधैंभरी तुरिखेल (टुडिखेल) भन त भनेर भन्न आएर हाँस्छन् सर । त्यसैले हामीलाई नेपाली छिटो सिक्न गाह्रो हुन्छ । यसरी दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली सिक्दा सिकाउँदा मातृभाषाको उल्लेख्य प्रभाव परेको थाहा पाइयो ।

२) **विभेदको समस्या** : दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली सिक्ने विद्यार्थीलाई विभेदको समस्या परेको कुरा पनि अन्तर्वार्ताको क्रममा थाहा पाइयो । साथीहरू तथा शिक्षकहरूले पनि उनीहरूलाई ‘ए थारू भन् त के हो कुरा ? घुँगी खा,र ठुला कुरा गर्छस् जस्ता अपमानजन्य कुराले सिकाइमा असर पार्ने कुरा मातृभाषी विद्यार्थीहरूले बताए । मातृभाषाको रूपमा नेपाली बोल्ने साथीहरूले यिनीहरू केही जान्दैनन् भनेर सोच्नु र बारम्बार थुलो(ठुलो), तुरिखेल(टुडिखेल) जस्ता शब्दहरू भन्न लगाएर बोल्ने क्षमतामा ह्रास गराउन खोज्नु, शिक्षकहरूले पनि सामान्य रूपमा

लिइदिनुले दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली सिक्ने विद्यार्थीलाई कतै न कतै विभेद परेको त होइन भन्ने प्रश्न उठ्नु स्वभाविक हो तर सबै विद्यार्थी र सबै शिक्षकहरू त्यस्तै हुन्छन् भन्ने होइन कतिपयले धेरै माया र हौसला प्रदान गरेर सिकाएको पनि पाइयो ।

मेरो अनुभवको आधारमा कुरा गर्दा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइले प्रमुखतः केही असहजता बनाएपनि भाषिक सीप विकासमा धेरै सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । केही मात्रामा मिल्ने शब्दहरू हुन्छन् त्यसले सिकाइप्रतिको आत्मबल बढाउँछ । शिक्षक तथा विद्यार्थी दुबैलाई दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली सिकाइमा केही असहजता लागेपनि दुबै सिक्ने सिकाउने मामलामा सचेत र सहयोगी हुन्छन् । दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली सिक्दा खेरी विभिन्न कार्यालयीय भाषाको प्रयोग गर्न, नेपालको जुनसुकै ठाउँमा रहेर काम गर्न, सबैसँग घुलमिल हुन जस्ता कार्यमा सजिलो हुने भएकाले नेपाली सिक्न मानिसहरू लालायित हुन्छन् भन्ने मेरो ठहर हो ।

विभिन्न विद्वानहरूले दोस्रोभाषाको रूपमा नेपाली भाषा सिक्नुका महत्त्व र अर्थलाई विभिन्न कोणबाट विश्लेषणलाई अगाडि बढाएको उदाहरण पाइन्छ ।

प्रायः समाजका मानिसहरू विभिन्न अवसरका लागि विभिन्न भाषा भाषिकाको प्रयोग गर्दछन् । सामाजिक-सांस्कृतिक एवं अन्य दृष्टिले कुनै भाषिका स्तरीय हुन पुग्छ र त्यही स्तरीय भाषिका नै समाजमा शुद्ध र अनुकरणीय भाषिकाको रूपमा प्रतिष्ठित हुन्छ अनि सम्पूर्ण भाषा क्षेत्रका लागि त्यही नै आदर्श रूप हुन्छ । संस्थागत आधारमा त्यसले भाषाको रूप धारण गर्दछ (बन्धु, २०५७, पृ.२५५) । यस्तै कुनै व्यक्तिको व्यक्तिभाषाको पनि प्रसङ्ग अनुसार औपचारिक र अनौपचारिक, लेख्य र कथ्य आदि विभिन्न भेद हुनसक्छन् अनि उसले सिकेको दोस्रो भाषाको प्रयोग पनि ऊ आफ्नै ढङ्गले गर्छ (बन्धु, २०५७, पृ.२५५) ।

भाषाका सन्दर्भमा नेपालका बोलिने भाषाहरूमध्ये कतिपय भाषाको कथ्य र लेख्य दुवै स्वरूप विकसित छन् भने कतिपय भाषाको कथ्य रूपमात्र प्रयोगमा छ लेख्य रूप छैन । कथ्य र लेख्य रूपमा विकसित कतिपय भाषाका आफ्नै लिपि व्यवस्था छन् भने कतिपय भाषाले देवनागरी लिपिकै उपयोग गरेर भाषिक व्यवहार गर्छन । नेपाली भाषा माध्यम भाषा र सरकारी कामकाजको भाषा भएकाले नेपालमा अधिकांश भाषाभाषी समुदायका मानिसले द्विभाषिक रूपमा यसको प्रयोग गर्दछन् । त्यसैले अरू भाषाभाषीसँग सम्प्रेषण गर्न, सम्पर्क र सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउन मातृभाषा बाहेक अन्य भाषा वा व्यापक समुदायले उपयोग गर्ने भाषा सिक्नु आवश्यक हुन्छ यसका लागि पनि दोस्रो भाषाका रूपका नेपाली भाषा सिक्नु आवश्यक हुन्छ(ढकाल र खतिवडा, २०६७, पृ.३४) ।

भाषा सिकेर जानिने कार्य हो । एउटा भाषिक ध्वनिलाई अर्को भाषिक ध्वनिबाट छुट्याउने विशेषता वा लक्षणहरूलाई विभेदक अभिलक्षण भनिन्छ । यसरी दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्दै सिक्ने कार्यले सिकाइलाई प्रोत्साहित तुल्याउँछ

दोस्रो भाषा सिकाइमा पहिलो भाषा सरह अनिवार्य आवश्यकताको अनुभूति गराउने , यथासम्भव भाषिक वातावरण सिर्जना गर्ने, बाह्य प्रेरणा प्रदान गर्ने, दोस्रो भाषाको जीवनोपयोगिता र रोजगारीको अवसरसँग परिचित तुल्याउने, पर्याप्त समय उपलब्ध गराउने, पर्याप्त अभ्यास र पुनरावृत्तिको अवसर दिने र उनीहरूको भाषिक सम्पादनलाई परीक्षण गर्न भन्फट नमानी टिप्पणी र सुझाव दिने गरेका खण्डमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको शिक्षा प्रभावकारी हुनसक्छ (ढकाल र खतिवडा, २०६७, पृ.३०)

नेपाली भाषा नेपालीहरूको आवश्यकता र अस्तित्व पनि हो । देशबासीहरूलाई देश निर्माण र विकासमा सफलतासाथ सरिक हुन भाषाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने कुरा पनि स्मरणीय नै छ । रोजगारीको अवसर दिन, साम्प्रदायिक सदभाव

बढाउन, राष्ट्रिय एकता र अखण्डताको विकासका लागि नेपाली भाषाको शिक्षण आवश्यक छ (ढकाल, २०६२, पृ. ३१)।

निष्कर्ष

पहिलो भाषाका रूपमा मातृभाषा जान्दा जान्दै पनि विभिन्न कारण (रोजगारीको अवसर, सरकारी कामकाजको भाषा र राष्ट्र भाषाको रूपमा नेपाली रहनु, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय स्तरका रूपमा आफ्नो परिचय बनाउनका लागि पनि) नेपाली भाषा सिकाइ आवश्यक भएकाले सिकारूहरू दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्न लालायित भएको पाइन्छ। यसले सिकाइको दायरा फैलाउन सहयोग पुऱ्याउँछ। दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाउनका लागि शिक्षक पनि मातृभाषा तथा पहिलो भाषाप्रति जानकार, उदार, सहयोगी हुनु आवश्यक हुन्छ।

दोस्रो भाषा सामान्यतया पहिलो भाषा जानिसकेपछि सिक्किने भाषा हो। जुन आवश्यकताले सिक्नुपर्ने बाध्यता पनि गराउन सक्छ। सिद्धान्तको कुरा गर्दा भिगोत्स्कीको सामाजिक सिद्धान्तमा बालबालिकाका लागि विद्यालय मानव मनोविज्ञानको राम्रो प्रयोगशाला हो जहाँबाट विद्यार्थीहरूले धेरै कुरा सिक्छन् भन्दै सिकाइमा जोड दिएका छन्। उनको प्रसारणको सिद्धान्तमा कुन विधिबाट कसरी र कस्तो पाठ्यक्रम बनाएर सिकाउने कुरामा जोड दिएका छन्। व्यक्तिको व्यक्तिगत विकास उसको सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेशको अभावमा बुझ्न सकिदैन भन्ने कुरा जोडदार रूपमा उठाएका छन्। यो दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्ने सिकारूका लागि महत्त्वपूर्ण कुरा हो।

त्यसैगरी फूकोले सिकाइ क्षमता बढाउन विद्यार्थीलाई पावर दिएर अगाडि बढाउनुपर्छ भन्ने कुरा जोडदार रूपमा अघि सारेका छन्। हाम्रो अनुभव र कार्य सञ्चालन प्रक्रियाको कुरा गर्दा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्नका लागि

एक त राज्यले अनिवार्य जस्तै बनाएको छ। यो राष्ट्रभाषा पनि हो र सामाजिक तथा राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय रूपमा हेर्दा यो एउटा देशको पहिचान तथा आत्मसम्मानपूर्ण भाषा भएकाले मानिसहरूले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्ने गरेको पाइन्छ।

मातृभाषापछि व्यक्तिले सिक्केको अर्को भाषा उसको दोस्रो भाषा हो। दोस्रो भाषा प्राकृतिक परिवेशमा सिक्न सकिन्छ भने कक्षा कोठाहरूमा पनि सिक्न सकिन्छ। कहिले काँहि दोस्रो भाषापछि व्यक्तिले अन्य भाषा पनि सिक्न सक्छ तर ती सबै भाषालाई तेस्रो र चौथो नभनेर दोस्रो नै भन्ने चलन छ। जनकपुरमा बस्ने कुनै मैथिली भाषाभाषीले गाँउको एउटा परिवेशमा भोजपुरी र शहरको अर्को परिवेशमा नेपालीलाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गरेको देख्न सकिन्छ। दोस्रो भाषाका कुनै न कुनै सामाजिक भूमिका हुन्छ।

नेपाली भाषाभाषीका लागि नेपालभित्रको कुनै पनि भाषा दोस्रो भाषा हो भने नेपालका विभिन्न भाषा बोल्नेहरूका लागि नेपाली पनि दोस्रो भाषा हो। दोस्रो भाषाको वक्ताको संस्कृति पहिलो भाषाका वक्ताको संस्कृतिभन्दा खास भिन्न हुँदैन तर पहिलो भाषा र विदेशी भाषाका वक्ताको साँस्कृतिमा फरक पर्छ। त्यसैले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाउँदा समाज र साँस्कृतिले केही भाषामा सहयोग र केही भाषामा असर पुऱ्याउने देखिन्छ। दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली शिक्षण गर्ने व्यक्ति अन्य भाषाहरूमा पनि जानकार राख्न सक्ने खालको हुनुपर्दछ।

पहिलो भाषा आर्जन हुन्छ भने दोस्रो भाषा सिक्किन्छ। बालबालिकालाई पहिलो भाषा सिक्न उस्तै परिस्थिति भए तापनि दोस्रो भाषा सिक्नका लागि परिस्थितिहरू भिन्न-भिन्न हुन सक्छन्। पहिलो भाषाको संस्कृतिलाई समाजअनुसार उनीहरूले आत्मसात् गरेको हुन्छन् तर दोस्रो भाषाको संस्कृति अलि पृथक हुनसक्छ। वास्तवमा दोस्रो भाषा अध्ययन गर्नु भनेको आफूमा साँस्कृतिक समझदारीको विकास गर्नु हो।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६) *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, माधव र गौतम रामप्रसाद (२०६३) *सामाजिक तथा मनोभाषविज्ञान*, काठमाडौं: दीक्षान्त प्रकाशन ।
- खत्री, प्रेमकुमार र ज्ञवाली, गोकर्णप्रसाद (२०६९), *नेपाली समाज र संस्कृतिका उपागमहरू*, काठमाडौं : भुङ्गीपुराण प्रकाशन ।
- गौतम, कृष्ण (२०६७) *उत्तरआधुनिक संवाद*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६२), *नेपाली भाषाशिक्षण*, काठमाडौं : मनकामना बुक्स एण्ड स्टेसनरी ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद र खतिवडा, तीर्थराज (२०६८), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि ।
- बन्धु, चूडापणि (२०५७), *भाषाविज्ञान*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भण्डारी, पारसमणि र पौड्याल, माधवप्रसाद (२०६८) *सामाजिक तथा मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- मेश्री, राजेन्द्र, स्वान, जोन, ड्युमर्ट, आना, लिप, विलियम एल (सन् २००९), *इन्ट्रोड्युसिङ सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स (दोस्रो संस्करण)*, एडिनवर्ग : एडिनवर्ग युनिभर्सिटी प्रेस ।
- शर्मा, केदार प्रसाद र पौडेल, माधव प्रसाद (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६६), *साहित्य सिद्धान्त : शोध तथा सृजनविधि*, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।